

„IMPERIUM SINE FINE”? LACJUM, ITALIA I GRANICE RZYMSKIEJ EKSPANSJI W OKRESIE REPUBLIKI. KILKA UWAG

Maciej Piegoń

Uniwersytet Jagielloński

ABSTRACT

“IMPERIUM SINE FINE”? LATIUM, ITALY AND THE BORDERS OF ROMAN EXPANSION DURING THE REPUBLIC. SOME REMARKS

The success of Roman expansion in the Republican period and the durability of the Empire, which survived the fall of the Republic and continued to function for the next few hundred years under the rule of emperors, drew the attention of scholars in subsequent eras. In the famous Vergil's phrase – *Imperium sine fine dedi* – Jupiter bestowed a dominion without limits on the Romans as the defenders of their friends, clients, allies and generally the weak. The majority of available accounts present the Romans as protectors. This is a result of a strong rhetoric of propaganda used by the Romans in order to justify themselves in the eyes of the contemporary and posterity alike. The conception of imperialism without limits was probably born in the middle of the 2nd century or more probably in the 1st century B.C. but both earlier and later Rome outlined the borders of the expansion (e.g. lands, rivers or seas).

Key words: Roman Imperialism, Roman Conquest, Roman Republic, Italy, Latium

Słowa kluczowe: rzymski imperializm, rzymski podbój, Republika Rzymska, Italia, Lacjum

O rzymskiej idei „imperium bez granic”, a więc ekspansji bez żadnych ograniczeń, wspomina część źródeł antycznych powstałych w połowie II i w I wieku. Niektórzy z autorów greckich i łacińskich (Polibiusz, Cynceron, Salustiusz, Liwiusz, Horacy, Wergiliusz) ciągle mówili o panowaniu Rzymu nad światem zamieszkałym z nadania bóstw, które nie jest ograniczone żadnymi granicami czasowymi i geogra-

ficznymi¹. Potwierdzenie tej popularnej w tym okresie idei można znaleźć również na monetach². Wiadomo jednak, że w toku swoich podbojów Rzymianie traktowali pewne obszary oraz przeszkody naturalne jako granicę strefy wpływów w danym momencie historycznym. Ta swoista dychotomia w źródłach wymaga wyjaśnienia dla zrozumienia fenomenu rzymskiego imperializmu.

Współczesna literatura naukowa poświęcona rzymskiemu imperializmowi jest obfita i ciągle się powiększa. Poszukiwanie przyczyn dominacji jednych państw nad innymi w każdej epoce historycznej pozostaje aktualne. Zainteresowanie owym problemem wiąże się z tym, że w historii ciągle mamy do czynienia z wysiłkami różnych państw zmierzającymi do narzucenia swojej dominacji innym. Samo pojęcie imperializmu pojawiło się dość późno, bo dopiero w XIX wieku. Termin ten został zapożyczony z dyskursu politycznego, który toczył się między innymi w Anglii w drugiej połowie XIX wieku, przez badaczy zajmujących się dziejami Rzymu. Pozostaje on nadal istotnym problemem w rozważaniach historyków nad rzymską ekspansją.

Poszukiwanie przyczyn dominacji Rzymu wydaje się jak dotąd nierozstrzygniętym dylematem. Trudno ocenić, czy przyczyną rzymskiej ekspansji było dążenie do zdobycia korzyści materialnych i tych natury psychologicznej, czy też atawistyczna skłonność do stosowania agresji. Znalezienie odpowiedzi jest niezwykle trudne. Kiedy bowiem zwrócimy uwagę na inne elementy, które powodują agresję, a mianowicie strach, a także chęć zdobycia chwały, sprawa wyraźnie się komplikuje³.

Warto też zwrócić uwagę na jeszcze jeden element, który mógł wpłynąć na ekspansywność Rzymian, a mianowicie na szeroko rozumiane środowisko cywilizacyjne i kulturowe, w którym powstał Rzym. U italskich sąsiadów Rzymian obecny

¹ Polib. I 1 5; I 3 9–10; III 1 4; IV 2 2; VI 50 6; XV 9 3; *Ad Herenn.* 4 13; Cic. *Offic.* II 26; *Orat.* I 14; *Verr.* II 2 2–3; *Imper. Pomp.* 53; *Mur.* 22; *Sull.* 33; *Leg. Agr.* I 18; *Cat.* II 11; *Rab.* 33; *Milo.* 90; *Sest.* 50, 58; *Rep.* III 41; *Verr.* I 6 8; II 5; IV 81; *Leg. Agr.* II 22; *Dom.* 90; *Planc.* 11; *Philipp.* VI 19; VIII 12; *Salust. ep. Mitr.* 8, *Iugurt.* 14; 31 9; *Hor. epod.* 16; *Carm.* IV 3 13; 14 43–44; 15 13–16; *Liv.* I 16 7; IX 19; XXI 30 10; XXVIII 19 6; XXXIV 58 8; XXXVI 17 15; 41 5; XXXVII 45 8; 54; XXXVIII 48; 51 4; XLII 6; XLV 44; *Verg. Aen.* I 227; VI 791–809; *Virgilius* VI 1 10–11; *Strabo* VI 4 1; *Plin. NH* III 39; C. Nicolet, *L'Empire romain: espace, temps et politique*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” 1983, vol. 8, s. 164; E. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. 1, Berkley 1984, s. 273–287; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, Oxford 2001, s. 297–302; T. Cornell, *The End of the Roman Imperial Expansion* [w:] *War and Society in the Roman World*, ed. J. Rich, G. Shipley, London–New York 2002, s. 140–141.

² M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, vol. 1, Cambridge 1974, ryc. 393; 397; 403; 409.2; 426.4; 449.4; 464.3; 465.8; 480.3; 480.6; 480.15–17; 494.5; 494.39; 520.

³ Podsumowanie dyskusji na temat przyczyn imperializmu rzymskiego: J. Rich, *Fear, Greed and Glory: the Causes of Roman War-making in the Middle Republic* [w:] (eds.) *War and Society...*, passim. Strach i budowanie negatywnych stereotypów nt. przeciwników: H. Bellen, *Metus Gallicus – Metus Punicus. Zum Furchtmotive in der römischen Republik*, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Nr. 3, Wiesbaden-Stuttgart 1985; passim; M. Maciejowski, *Rzymski podbój Hiszpanii (218–178 przed Chr.) Aspekty polityczne, militarne i społeczne*, Zasole 2012, s. 200–202. Chwała: W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.*, Oxford 1992, s. 10–40; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 291–293; J. Rich, *Fear, Greed and Glory*, s. 44–65. Por. M. Jaczynowska, *Narodziny i rozwój imperializmu rzymskiego*, Poznań 1996, s. 18; M. Piegdoń, *Some Remarks on War Rituals in Archaic Italy and Rome and the Beginnings of the Roman Imperialism*, „Religion and Policy in the Ancient World. Electrum” 2014, vol. XXI, s. 87–97.

był także silny element agresywności, etos wojownika oraz podobne do rzymskich religijne rytuały wojenne. Miały one silny wpływ na kształtowanie się agresywnych/wojennych zachowań mieszkańców, w tym rzymskiej *civitas*, stanowiąc ważny element ich tożsamości wspólnotowej⁴. Rzym był integralną częścią tego świata, co sprawiało, że ich obecność była w życiu społeczności rzymskiej czymś naturalnym⁵.

Nie tylko zresztą środowisko italskie miało wpływ na powstanie imperialnej mentalności Rzymian. Trzeba podkreślić, że kształtowanie się ekspansjonizmu rzymskiego było procesem długotrwałym i wielopłaszczyznowym, który zmieniał się w ciągu dziejów *urbs*. Różne bodźce wewnętrzne i zewnętrzne miały wpływ na ten proces. Inaczej wyglądał on w okresie archaicznym, gdy Rzym nie wychodził w swoich działaniach poza swoje granice, a później Lacjum, inaczej w czasach republikańskich, gdy podporządkował sobie całą Italię i znaczną część basenu Morza Śródziemnego, a jeszcze inaczej pod rządami cesarzy. Kontakty z innymi cywilizacjami, szczególnie grecką, punicką, celtycką, a wcześniej jeszcze z organizmami politycznymi w Italii miały duży wpływ na pojawianie się nowych tendencji w różnych dziedzinach życia rzymskiej wspólnoty, w tym na szeroko pojętą sprawę wojny⁶.

Jak już wspomniano na samym początku, nasz materiał źródłowy na temat rzymskiej ekspansji jest niejednoznaczny. Z jednej strony jest tendencyjny, gdyż pod grubą warstwą propagandowych i apologetycznych sloganów skrywa rzeczywiste przyczyny działań Rzymian. Z drugiej strony fakt, że większość posiadanych przez nas źródeł pochodzi z II–I wieku, a tylko nieliczne fragmenty z czasów wcześniejszych, sprawia, iż potrafimy zrozumieć i poznać tylko ten etap, na którym był rzymski ekspansjonizm w danym momencie historycznym⁷. Większość źródeł z II–I wieku i póź-

⁴ T. Cornell, *The Conquest of Italy* [w:] *Cambridge Ancient History*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 384; *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)*, London and New York 1995, s. 365. Miało to istotne znaczenie, gdy Rzym zetknął się z przeciwnikami, u których militarna struktura społeczna i silny etos wojownika także odgrywał dużą rolę, jak m.in. Samniti w Italii (E.T. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge 1965, s. 101–112; E. Dench, *From Barbarians to New Men*, Oxford 1995, s. 98–103), ale także Celtowie w Italii i spoza niej (M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2009, s. 70–76), czy też Celtyberowie z Hiszpanii (M. Maciejowski, op. cit., s. 213–222). Por. M. Piegdoń, *Some Remarks on War Rituals...*, s. 87–97.

⁵ Widział to już wyraźnie Polibiusz (I 37). Rzymianie zaadaptowali walki gladiatorские jako ważną część swojej codzienności od italskich sąsiadów (sic!). Por. M. Piegdoń, *Some Remarks on War Rituals...*, s. 87–97. Polibiusz i rzymski imperializm: W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, s. 107–117 *contra* S. Oakley, *The Roman conquest of Italy* [w:] *War and Society in the Roman World*, s. 31–33. Por. Iustin XXXVIII 6 7–8.

⁶ Fluktuacja imperializmu rzymskiego: J. Carcopino, *Les étapes de l'impérialisme Romain*, Paris 1961, s. 68; J. Rich, *Fear, Greed and Glory...*, s. 44–68; C. Nicolet, *L'Empire romain: espace, temps et politique*, s. 163–173; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 234–236. Por. A.M. Eckstein, *Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction* [w:] *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2006, s. 574. Ewolucja wojskowości rzymskiej: A. Ziółkowski, *Podbój Italii przez Rzym: motywy i mechanizm* [w:] *Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, red. J. Wolski, A. Kunisz, Kraków 1994, s. 77–78; *Historia Rzymu*, s. 173–174 oraz dyplomacji (kontakty z hellenistycznymi monarchiami): E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 143–157; 161–162.

⁷ Daty w tekście artykułu, które nie zostały opatrzone żadnym przypiskiem, odnoszą się do czasów przed naszą erą. Por. E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 273–287; P.A. Brunt, *Roman Imperial*

niejszych, z okresu cesarstwa, przedstawia Rzym jako państwo, które było świadome swojej ekspansywnej polityki. Głównym jej przesłaniem była rzymska dominacja nad innymi, oparta na różnych instrumentach (chodzi tu nie tylko o siłę militarną, ale też dyplomację, prawo itp.). Rzymianie występują jako ci, którzy przewodzą światu (*caput orbis terrarum*), gdyż to bogowie nadali im do tego prawo. Ich hegemonia miała charakter sprawiedliwy, gdyż działania militarne i inne były przedstawiane, w większości wypadków, jako obrona słabszych przed zakusami potężniejszych sąsiadów lub też jako reagowanie na prośby o wsparcie ze strony sprzymierzonych z Rzymem państw⁸. Stąd też brało się ich własne przekonanie, że prowadzone przez nich działania militarne były „wojną sprawiedliwą” (*bellum iustum*)⁹. Nie wydaje się, że ta koncepcja rzymskiego imperializmu funkcjonowała od początku istnienia rzymskiej ekspansji. Została ona ukształtowana być może dopiero w II–I wieku jako idea hegemonii nad światem po okresie wielkich podbojów w III i II wieku, na którą miał wpływ przede wszystkim sukces tej ekspansji. Koncepcja ta nie była spójną wykładnią rzymskiego imperializmu, gdyż Rzymianie prawdopodobnie takowej nie wypracowali. Czasami w dziełach tych samych antycznych autorów obok postrzegania Rzymu jako sprawiedliwego obrońcy, który reaguje na prośby zagrożonych sprzymierzeńców, możemy także znaleźć fragmenty, które pokazują inną stronę rzymskiej hegemonii, a mianowicie *urbs* dążącą do dominacji ze względu na chęć rządzenia innymi¹⁰.

Themes, s. 288–290; L.M. Yarrow, *Historiography at the End of the Republic*, Oxford 2006; passim; R. MacMullen, *The Earliest Romans. A Character Sketch*, Ann Arbor 2011, s. 30–35.

⁸ Źródła por. przyp. 1. Zob. m.in. Polib. I 3 7; III 3 5; XV 9 2–5; 10 2; XXI 4 4–5; 16 8; 23 4; 32 2; XXIII 14 10; *Ad Herenn.* 4 13: *imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes, partim vi, partim voluntate consenserunt, cum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent*; Cic. *Rep.* III 35: *noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est*; 37: *an non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infirmorum datum?* *Imp. Pomp.* 53: *hanc gloriam atque hoc orbis terrae imperium*; *Mur.* 22: *militaris virtus... orbem terrarum parere huic imperio coegit*; *Cat.* IV 11: *hanc urbem, lucem orbis terrarum atque arcem omnium gentium*; *Sull.* 33: *arcem regum ac nationum exterarum*; *Verg. Aen.* I 278–282: *his ego nec metas rerum tempora pono; imperium sine fine dedi... Romanos rerum dominos*; *Liv.* XXX 42 17: *plus paene parcendo victis quam vincendo imperio auxisse*; XXXVI 17 15: *omne humanum genus secundum deos nomen Romanum veneretur*; XXXVII 54 16: *omne humanus genus quod vestrum nomen imperiumque iuxta ac deos immortales iam pridem intuetur*; *Vitruvius* VI 1 10–11: *uti orbis terrarum imperio potiretur*; *Strabo* VI 4 1; E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 273–276; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 290–292; 295; 297–299;

⁹ Wydaje się, że przekonanie o prowadzeniu przez siebie *bellum iustum* (*bellum pium*) Rzymianie zyskali znacznie wcześniej. *Bellum iustum* (*bellum pium*): W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, s. 166–175; T. Cornell, *The Conquest of Italy*, s. 384; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 166–170; A. Jakobson, *Public Opinion, Foreign Policy and 'Just War' in the Late Republic* [w:] *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, ed. C. Eilers, Leiden–Boston 2009, s. 61, 63–64; M.S. Popławski, *Bellum Romanum. Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 2011, s. 21–22.

¹⁰ *Ad Herenn.* 4 13; Cic. *Off.* I 38: *sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum ut cum inimicis gerebatur, uter esset, non uter imperaret, cum Latinis, Sabinis...de imperio dimicabatur*; II 26: *bella aut pro sociis aut de imperio*; II 85: *rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus*; III 46; *Rep.* III 37; *Verr.* II 2 2–3; *Imp. Pomp.* 6; *Philipp.* VIII 12: *maiores quidem nostri non modi ut liberi essent sed etiam ut imperarent*; *Verg. Aen.* VI 851–853: *tu regere imperio populos, Romane, memento – hae tibi erunt artes*

Ewolucję rzymskiego imperializmu widać w źródłach również na przykładzie terminologii związanej ze sprawowaniem władzy. Pojęcia *imperium* i *provincia*, które pierwotnie oznaczały po prostu władzę urzędnika i jej zakres, zyskały nowe i szersze znaczenie dzięki związaniu ich z nowymi kompetencjami militarnymi rzymskich urzędników nad nowo podporządkowanymi obszarami, głównie poza Italią¹¹. Ewolucja znaczenia tych pojęć wynika z powiązania ich z konkretnymi ramami geograficznymi wyznaczonymi przez jasno określone granice (*fines, termini*). Wydaje się, że takim pierwszym momentem, w którym pojęcie *provincia* zostało zdefiniowane przez geograficzne ramy, było podporządkowanie władzy rzymskiej pierwszego terytorium poza Italią, a mianowicie części Sycylii, która stała się terytorium zależnym od Republiki po I wojnie punickiej. W związku z tym, że nie cała wyspa trafiła pod władzę administracyjną Rzymu (227 rok), gdyż jej część należała nadal do rzymskiego sprzymierzeńca władcy Syrakuzy, pojawiła się potrzeba ich rozgraniczenia¹². Było to tym bardziej konieczne, że tę nową zdobycz należało umieścić na stałe w prawnych i administracyjnych strukturach rzymskiej *civitas*. Z podobną sytuacją mamy do czynienia również na Półwyspie Iberyjskim, gdzie od początku II wieku funkcjonowały dwa podporządkowane Republice terytoria: *Hispania citerior* i *Hispania ulterior*, których obszar także należało rozgraniczyć, by administrujący obiema częściami urzędnicy rzymscy nie naruszali nawzajem swoich kompetencji¹³. W późniejszych czasach, zwłaszcza w drugiej połowie II i w I wieku, stało się normą, że obszary geograficzne i etniczne podporządkowane Republice poza Italią, nad którymi władzę (*imperium*) sprawowali jej urzędnicy w randze konsula, pretora lub prokonsula i propretora, miały wytyczone granice¹⁴. Miało to uchronić Republikę przed sporami pomiędzy namiestnikami prowincji rzymskich i uniemożliwić im także po-

– *pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos*; Liv. XXVIII 19 6-7; Flor. I 32 1; E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 276–278; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 292–299. Przekonany o braku spójnej koncepcji polityki imperialnej w okresie republikańskim jest E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 277–279.

¹¹ Dla Cyncerona pojęcia *provinciae, laus imperii, socii, res militaris* były *fundamenta otiosae dignitatis*: Cic. *Sest.* 104. Por. E. Hermon, *Concept de pouvoir et concept d'empire à l'époque républicaine à Rome: pour une analyse linguistique et historique*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” 1983, vol. 8, s. 175–184; J.S. Richardson, *The Administration of the Empire* [w:] CAH, vol. 9, Cambridge 1994: 564–599; idem, *The Language of Empire. Rome and Idea of Empire from the 3rd Century BC to the 2nd Century BC*, Cambridge 2008; passim; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 291–292; 297–299. Termin *imperium* nie ograniczał się tylko do władzy urzędnika, ale zaczął określać władztwo państwa rzymskiego (*imperium populi Romani*). Termin *provincia*, czyli początkowo zakres szeroko rozumianych kompetencji urzędnika rzymskiego, zaczął natomiast oznaczać geograficzne i etniczne obszary podporządkowane władzy Rzymu. Por. E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 273–278.

¹² Polib. I 16 9; VIII 3 1; 5 1; Diod. XXIII 4 1; Liv. XXIV 6 4; 7 9: *ipse adversus Syracusana consilia [ad] provinciae regnique fines omnia convertit praesidia*; XXIV 44 4: *prorogata imperia provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis quibus regnum Hieronis fuisset, [P.] Lentulo propraetori provincia vetus*; Zonar. VIII 16; J.S. Richardson, *Fines provinciae* [w:] *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*, eds. O. Heckster, T. Kaizer, Leiden–Boston 2011, s. 3–5.

¹³ Liv. XXXII 28 11: *et terminare iussi qua ulterior citeriorve provincia servaretur*; J.S. Richardson, *Fines provinciae*, s. 3–5.

¹⁴ J.S. Richardson, *Fines provinciae*, s. 6–10.

dejmowanie działań wojennych przeciwko sąsiadom bez zgody senatu. Zdarzało się jednak, że namiestnicy podejmowali działania militarne poza zarządzaną prowincją, zwłaszcza w I wieku mieli oni prawo czynienia wojny i pokoju poza swoją prowincją, co nierzadko prowadziło do konfliktów z sąsiadami¹⁵. Trzeba jednak podkreślić, że ekspansywna Republika patrzyła na takie sytuacje przychylnie, zwłaszcza jeśli jej namiestnicy odnosili sukcesy, które przynosiły rozszerzenie się jej władztwa. Wprowadzało to jednak zamieszanie i atmosferę rywalizacji, przyczyniając się do sporów kompetencyjnych między namiestnikami rzymskimi. Próby uregulowania tej kwestii podjęli się w swoim ustawodawstwie najpierw Lucjusz Korneliusz Sulla, a później Gajusz Juliusz Cezar.

Pojęcia *imperium*, *provincia*, *maiestas*, *potestas* zmieniły swoje znacznie w II wieku, a zwłaszcza na przełomie II i I wieku, doprowadzając do pojawienia się formuły *imperium maiestatemque populi Romani*, a więc władztwa ludu (państwa) rzymskiego, któremu podlegały bezpośrednio podporządkowane prowincje i zależne obszary w postaci sprzymierzeńców i państw klienckich poza Italią¹⁶. Mimo to każde z tych pojęć zachowało swoje pierwotne znaczenie¹⁷.

Nie tylko zresztą na podstawie rozszerzania się znaczenia pojęć *imperium* i *provincia* w okresie wielkich rzymskich podbojów można dostrzec zmianę. Rzymianie znacznie wcześniej używali metod, które w ceremoniach państwowych i religijnych miały uzyskać od bóstw poprawę kondycji państwa, czyli także powiększenie jego granic. Warto wspomnieć o rytuale poszerzania świętych granic miasta *pomoerium*, które do I wieku były powiększane tylko trzykrotnie¹⁸. Wydaje się, że mogą się z tym łączyć także inne rytuały, ważne dla społeczności zamieszkującej Rzym. W czasie oczyszczającego obrzędu *lustrum*, który przeprowadzano raz na pięć lat, cenzor wygłaszał formułę, w której zwracał się do bogów o poprawę sytuacji pań-

¹⁵ Cic. *Pis.* 23; 37; *De Domo.* 60; 90. Ciceron w swoich mowach odniósł się do ustaw, które przeprowadził jego polityczny wróg – trybun ludowy w 58 roku, Kłodiusz, który prawo czynienia wojny i pokoju dał namiestnikom Syrii – A. Gabinuszowi i Macedonii – L. Kalpurniuszowi Pizonowi, zwoleńnikom Cezara.

¹⁶ Cic. *Rab.* 20; *Balb.* 35; *Fam.* XII 15 2; Liv. XXVI 24 7: *cum fide vim maiestatemque populi Romani extollentes*; XXXVIII 11 2; E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 278–283. Oba fragmenty Liwiusza dotyczą traktatu z Etolami ze 189 roku i warto porównać je z użytą przez autora greckiego Polibiusza terminologią, którą posłużył się w odniesieniu do relacji Republiki do Związku Etolskiego (XXI 32 2) oraz sytuacji po wojnie syryjskiej między Antiochem III a Rzymem (III 3 5; XXI 4 4–5; 16 8; 23 4). Por. niżej. Zob. Hor. *Carm.* IV 15 14–15. Tak byli postrzegani sprzymierzeńcy także w czasach Cesarstwa: Suet. *Aug.* 48 (*membra partisusque imperii*); Tacit. *Agricol.* 14 (*instrumenta servitutis!*); P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 298–299.

¹⁷ J.S. Richardson, *The Language of Empire...*, s. 12–62; idem, *Fines provinciae*, s. 1–12. *Provincia* mogło być prowadzenie operacji wojennych na wyznaczonym obszarze, zarząd nad budową ważnej arterii komunikacyjnej lub też inne zadania.

¹⁸ *Pomoerium* miało zostać ustanowione przez Romulusa – fundatora rzymskiej *urbs*, a rozszerzone przez Kamillusa i wreszcie przez Sullę: Tacit. *Ann.* XII 23; Senec. *Breve vit.* 13 8; Dion XLIII 49 2; XLIII 50 1. Por. P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 293. Prawdopodobnie duży wpływ na ukształtowanie się rzymskiej koncepcji granicy w archaicznym Rzymie mieli Etruskowie: L. Bonfante, *Etruscan Boundaries and Prophecy* [w:] *Structure and Meaning in Human Settlements*, eds. T. Atkin, J. Rykwert, Philadelphia 2005, s. 152–163.

stwa rzymskiego – *res meliores amplioresque* – i w której brak też mowy o wyznaczaniu konkretnych granic przez państwo. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że rytuał ten był przeprowadzany przez cenzora, który szedł na czele ludu rzymskiego uformowanego jak wojsko (*exercitus*) i pod sztandarem (*vexillum*), co wpisuje mocno tę ceremonię w rzymskie praktyki i rytuały związane z szeroko pojętym zjawiskiem wojny¹⁹. Podobnie w czasie obchodów *ludi saeculares*²⁰ i podczas niektórych praktyk haruspików, do których sięgano przed rozpoczęciem konfliktu wojennego, kwestia powiększenia państwa, a więc zapewne i rozszerzenia jego granic, stanowiła ważny element tych obrzędów²¹. Wydaje się więc, że chociaż w II i przede wszystkim w I wieku Rzymianie deklaratywnie przyznawali sobie prawo do niczym nieograniczonej dominacji, to jednak wyznaczali sobie, także wcześniej, granice i strefy wpływów, które formalnie określały zasięg ich hegemonii na danym etapie ekspansji, co miało wymiar praktyczny.

Niewątpliwie pierwszą strefą ekspansji Rzymu i jednocześnie jego strefą wpływów, począwszy już od okresu rządów królów rzymskich, jak i później, w okresie republikańskim, było sąsiednie Lacjum. Lacjum, a później również cała Italia w dobie ekspansji republiki, stanowiły podstawę jej potęgi, do której Rzymianie odwoływali się bardzo często. Po pierwsze, Rzym, podporządkowując sobie byty polityczne na terenie Italii, uczynił z nich, poprzez zawieranie traktatów sojuszniczych (*foedera*), współników na dalszych etapach ekspansji, nie tylko opierając swoją potęgę militarną na własnych legionach, ale także wykorzystując oddziały sojuszników z Italii. W ten sposób przejął i podporządkował siły zbrojne *socii*, które wraz z legionistami

¹⁹ *Lustrum*: Cat. Agr. 141; Cic. Div. I 102; Att. V 20 2; Varro De r.r. 2 1 10; L.L. 6 87–88; Dion. Halic. 4 22 1; Serv. Verg. Aen. VIII 183; *Magistratum et sacerdotium populi Romani expositiones* 41b, s.v. *censores* ed. Huschke; Athen. XIV 660c; Dion LIV 28 4; Eumen. Paneg. 13; Festus 372 L., s.v. *solitaurilia*; P.A. Brunt, *Roman Imperial...*, s. 293; W. Suder, „Census populi”. *Demografia starożytnego Rzymu*, „Historia” 2003, t. CLX, s. 80–94; A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012, s. 230–237. Być może formuła ta pojawiła się w znacznie później, bo dopiero w poł. II wieku. Nasze źródła informują, że formułę tę miał wprowadzić jako cenzor dopiero P. Korneliusz Scypion Emilianus: Val. Max. IV 1 10: *qui censor, cum lustrum conderet inque solitaurilium sacrificio scriba ex publicis tabuli sollemne ei precationis carmen praeiret, quodi immortales ut populi Romani res meliores amplioresque facerent rogabantur, 'satis' inquit 'bonae et magnae sunt: itaque pretor ut eas perpetuo incolumes servant', ac protinus in publicis tabulis ad hunc modum carmen emendari iussit. qua votorum verecundia deinceps censores in condendis lustris usi sunt*. W związku z tą zmianą pojawił się zarzut o niewłaściwe przeprowadzenie rytuału, co miało spowodować brak pomyślności państwa, gniew bogów, a przez to wybuch zarazy. Doprowadziło to do sporu między cenzorami w roku 142 – Scypionem i L. Mummiuszem: Cic. De orat. II 268; Gell. IV 17; Festus 360 L., s.v. *religionis*. Por. E. Gruen, *The Hellenistic World...*, s. 282–283; A. Tarwacka, op. cit., s. 232–237. O *res meliores* wspomina także Liwiusz: Liv. XXIII 11 2: *si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores facilioresque erunt*.

²⁰ ILS 5050 93–94: *[uti imperium maiestatemque p.R.] Quiritium duelli domique au[xitis, utique semper Latinus obtemperassit]*; Civ. Div. I 45; Liv. VIII 8 13 16: *certe id firmissimum longe imperium est quo oboedientes gaudent [Latini]*; E. Gruen, *The Hellenistic World...*, I, s. 283; P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 293.

²¹ Liv. XXXI 5 7; XXXVI 1 3; XLII 20 4; 30 9; E. Gruen, *The Hellenistic Word...*, s. 283–284, składający się do uznania przekaz Liwiusza za informację, którą podał Patawiańczyk pod wpływem propagandy Augusta! Por. Suet. Aug. 31; T. Cornell, *The End of the Roman Imperial Expansion*, s. 161. Inaczej P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, s. 293.

budowały imperium w niemal corocznych kampaniach wojennych pod rozkazami wodzów rzymskich. Rzymscy sprzymierzeńcy wysyłali również swoich obywateli do tworzonych przez Rzym kolonii, głównie latyńskich. Kontrolowały one strategiczne obszary podporządkowane Republice, ale także zaspokajały potrzeby (głównie „głód ziemi”) własnych obywateli i italskich sojuszników. Współpraca militarna i wspólne fundacje kolonii prowadziły do integrowania się zwycięzców z pokonanymi, którzy stawali się współnikami Rzymian w procederze ekspansji i wynikających z niej korzyści, co mogło niwelować także chęć zemsty za porażkę w walce²². Co ciekawe, właśnie tylko sojusznicy italscy Republiki byli zobowiązani do przysyłania posiłków wojskowych i tylko sprzymierzeńcy z Italii niemal do I wieku p.n.e. uczestniczyli w akcjach kolonizacyjnych. Udział kontyngentów wojskowych z Italii odzwierciedla tak zwana *formula togatorum*, która wymienia tylko jako wojowników sprzymierzonych – mieszkańców Italii²³.

Należy także zwrócić uwagę, że Lacjum już pod koniec VI wieku było traktowane przez Rzymian jako ich „strefa wpływów”. Dość precyzyjnie wyznaczona

²² Charakter rzymskich *foedera*: Liv. XXXIV 57, 7–9; E. Badian, *Foreign Clientelae* 264–70, Oxford 1958, s. 23–28; J. Carcopino, op. cit., s. 68; A.J. Toynbee *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. 1, London 1965, s. 258–266; W.V. Harris, *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford 1971, s. 98–113; A.N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1973, s. 119–134; E. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome*, London 1993, s. 271; idem, *Studies in Greek Culture and Roman Policy*, Berkeley–Los Angeles–London 1996, s. 192; J. Edmondson, *Instrumenta Imperii: Law and Imperialism in Republican Rome* [w:] *Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World*, eds. B. Halpern, D.W. Hobson, Sheffield 1993, s. 169–175; T. Cornell, *The Conquest of Italy...*, s. 385–391; *The Beginnings of Rome*, s. 366–367; S. Oakley, op. cit., s. 12; P.J. Burton, *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353–146 B.C.)*, Cambridge 2012, s. 28–75. Ziemia: M. Clavel-Lévêque, *Pratiques impérialistes et implantations cadastrales*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” 1983, vol. 8, s. 185–252; T. Cornell, *The recovery of Rome* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 323–330; *The Beginnings of Rome*, s. 367–368; *The End of the Roman Imperial Expansion*, s. 155; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 144–146; 150–152. Wydaje się, że Rzymianom nie udało się całkowicie zlikwidować chęci zemsty ze strony podporządkowanych mieszkańców Italii. Podczas II wojny punickiej (218–201) część jej dotychczasowych sojuszników italskich stanęła po stronie Hannibala. *Bellum sociale* (90–88) z jeszcze większą jaskrawością pokazało, jak znenawidzony był Rzym por. E. Dench, op. cit., s. 103–108; 212–217.

²³ *CIL* I² 2 585 = *FIRA* I² 8 21 50: *cives Romani sociumque nominisque Latinis quibus ex formula togatorum milites in terra Italia imperare solet [vide]* (z *lex agraria* ze 111 roku); Polib. II; 24 7–8; Cic. *Balb.* 53; Liv. *Per.* 20; XXVII 10 3; Diod. Sic. XXV fr. 13; Plin. *NH* III 20 138; Eutrop. III 5; Oros. IV 13; A. Toynbee, op. cit., I, s. 424–438; 479–505; P.A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971, s. 545–549; A.N. Sherwin-White, op. cit., s. 158, przyp. 2; S. Oakley, op. cit., s. 17–22; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 184–185; P. Erdkamp, *Polibius and Livy on the Allies in the Roman Army* [w:] *The Impact of the Roman Army (200 BC–AD 476)*, vol. 6, eds. L. de Blois, E. Lo Casio, Leiden–Boston 2007, s. 47–74; M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, s. 19–20. Nie należy zapominać o swoistej dychotomii w relacjach Rzym–sojusznicy z Italii. Z jednej strony mieszkańcy Italii byli ważnym elementem rzymskiej hegemonii, z drugiej Rzymianie odnosili się do nich z wyższością (szczególnie w II i I wieku); por. J. Edmondson, op. cit., s. 169–175; E. Dench, op. cit., s. 73–80; S. Szczygieł, *Marek Porcjusz Katon – rzymski tradycjonalista czy polityk realista*, Warszawa 2011, s. 159–162. Z zewnątrz Rzymianie i Italikowie byli często postrzegani jako jedność bez różnicowania ich por. P. Erdkamp, op. cit., s. 48–50.

część Lacjum jako strefa dominacji Rzymu pojawia się już w pierwszym traktacie z Kartaginą, datowanym na 508/507 rok i potwierdzonym w 348 roku. Również późniejsze sojusze rzymsko-kartagińskie, prawdopodobnie z 306 i 279/278 roku (z okresu wojny Rzymu z królem Epiru Pyrrusem), miały klauzule, w których już cała Italia, a nie tylko Lacjum, była strefą wpływów Republiki²⁴. Przy okazji wojny z Pyrrusem, który przybył na pomoc greckiemu Tarentowi, dowiadujemy się, że przed wybuchem konfliktu tarenko-rzymskiego istniał traktat między tymi państwami, który rozgraniczał ich strefy wpływów, a więc do schyłku IV wieku Rzym nie pretendował do hegemonii nad całą Italią²⁵.

Idea Italii jako miejsca wyłącznie rzymskiej hegemonii była przez Republikę wielokrotnie podnoszona w okresie IV–I wieku. Wszelkie próby wtargnięcia na jej teren obcych sił, a tym bardziej próba jej wyrwania spod dominacji Rzymu, były traktowane jako bardzo poważne niebezpieczeństwo i uniemożliwiały jakąkolwiek próbę rozwiązania dyplomatycznego, o ile Rzym w ogóle rozważał takie rozwiązanie konfliktu²⁶. Przykładem mogą tu być próby zawarcia rozejmu przez króla Epiru Pyrrusa, który nakłaniał Republikę do zrzeczenia się części podporządkowanych ziem w środkowej i przede wszystkim południowej Italii, oferując w zamian pokój. Odpowiedź rzymska, mimo wahań (jedyne znany przypadek, że rzymski establishment przez chwilę rozważał oddanie jakichkolwiek zdobyczy w Italii), była jedna, a mianowicie – nie będzie pokoju między Pyrrusem a Republiką dopóty, dopóki król nie opuści Italii²⁷. Wszelkim próbom osiedlenia się w Italii kogoś spoza niej Rzym przeciwstawiał się z całą mocą, albo interweniując dyplomatycznie, jak w roku 186

²⁴ O dominacji Rzymu w Italii w epoce królewskiej T. Cornell, *Rome and Latium to 390 B.C.* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 254–255; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 63–71. Traktaty rzymsko-kartagińskie: Polib. III 22 2–5; 24 3; 26; Liv. VII 27 2; IX 43 26; *Per.* 14; XXI 10 8; Diod. XVI 69 1; XXII 7 5; *Serv. Aen.* IV 628; Val. Max. III 7 10; Iustin XVIII 2; Dion fr. 43; Oros. IV 3 1–2; 5 2; Zonar. 8 6; 8 8; R.E. Mitchell, *Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/8 B.C.*, „Historia” 1971, band XX, s. 633–655; B.D. Hoyos, *The Roman-Punic pact of 279 B.C.: Its Problems and its Purpose*, „Historia” 1976, band XXXIII, s. 402–440; P.R. Franke, *Pyrrhus* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 475–476; J.F. Lazenby, *Pierwsza wojna punicka*, tłum. T. Ładoń, Oświęcim 2012, s. 39–43. Por. T. Cornell, *Rome and Latium to 390 B.C.*, s. 255–257; idem, *The recovery of Rome*, s. 360; B. Scardigli, *Early Relations between Rome and Carthage* [w:] *A Companion to Punic Wars*, ed. B.D. Hoyos, Oxford 2011, s. 28–38.

²⁵ Liv. *Per.* 11; App. *Samn.* 7 1. Datowanie traktatu jest niepewne – część badaczy podaje rok 302, a część przeszuwa datę tego porozumienia na rok 334. Wydaje się, że Rzymianie mogli poczuć się hegemonom w Italii po zwycięstwie w trzeciej wojnie samnickiej.

²⁶ Symbolem prowadzonych przez Rzym działań wojennych były otwarte wrota świątyni boga Janusa: Varro *L.L.* V 165; Liv. I 19 3; T. Cornell, *The Conquest of Italy*, s. 383.

²⁷ *ILS* 54: Appius Claudius C(aii) f(ilius) Caecus censor, co(n)s(ul) bis, dict(ator), interrex III, pr(aetor) II, aed(ilis) cur(ulis) II, q(uaestor), tr(ibunus) mil(itum) III, com plura oppida de Samnitibus cepit, Sabinorum et Tuscorum exercitum fudit, pacem fieri cum Tyrrho rege prohibuit, in censura viam Appiam stravit et aquam in Urbem adduxit, aedem Bellonae fecit; Ennius *Ann.* VI 194–201; Cic. *Brut.* 61; *Sen.* 16; Liv. *Per.* 13; Diod. Sic. XX 6 3; Plut. *Pyrrh.* 17; App. *Samn.* 10; Flor. I 13; Iustin XVIII 2; Dion fr. 40; Eutrop. II 12–13; Zonar. VIII 4; P.R. Franke, op. cit., s. 471; T. Cornell, *The Beginnings of Rome*, s. 363–364; 373–377; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 185. Sytuacja zmieniła się więc znacząco od wspomnianego już wyżej traktatu między Tarentem i Rzymem, kiedy jeszcze Rzymianie byli w stanie zaakceptować jakąkolwiek „strefę wpływów” innego państwa w Italii poza swoją!

i 183, gdy na wschód od późniejszej kolonii Akwilei, na terytorium sprzymierzonych z Rzymianami Wenetów, próbowali się osiedlić Celtowie²⁸, albo też siłą próbując wyprzeć przeciwnika (Hannibal i jego bracia Hazdrubal i Magon w czasie II wojny punickiej²⁹, Cymbrowie i Teutonowie w II–I wieku³⁰). Już nawet pogłoska o możliwości pojawienia się nieprzyjaciela (Filipa V w I i II wojnie macedońskiej i Perseusza w III wojnie macedońskiej królów Macedonii³¹ lub króla Pontu Mitrydatesa VI Eupatora w latach 88–85³²) w Italii była sygnałem alarmowym dla Rzymu. Niejednokrotnie rządzący wykorzystywali ją jako argument, aby skłonić lud do podjęcia wysiłku militarnego³³. Rzymianie zdawali sobie sprawę z wartości, jaką przedstawiała dla nich Italia, i nie pozwolili jej sobie wyrwać. Nawet gdy ekspansja rzymska wyszła poza *terra Italia*³⁴ i horyzont zainteresowań Rzymu objął obszary poza nią, nadal pozostawała ona nie tylko rezerwuarem siły wojskowej, materialnej, ale przede wszystkim ziemi, która była nagrodą za wysiłek militarny³⁵.

Należy oczywiście zwrócić uwagę także na to, że Rzym w związku z rozszerzaniem się własnej ekspansji zaczął, jak typowe państwo imperialne³⁶, postrzegać także inne terytoria jako swoją strefę wpływów, nie ograniczając się tylko do Italii. I tak z jednej strony Rzymianom nie przechodziła przez myśl sytuacja, w której jakiegokolwiek państwo lub plemię mogłoby podważyć rzymską dominację w Italii, z drugiej zaś sięgali w swoich roszczeniach znacznie dalej. Tuż przed wybuchem II wojny punickiej, w 226 roku, republika porozumiała się w sprawie podziału wpływów w Hiszpanii z kartagińskim wodzem Hamilkarem Pięknym. Traktat ustanawiał granicę podziału obu tych stref na linii rzeki Ebro³⁷. Natomiast po zwycięstwie Tytusa Kwinkcjusza Flaminiususa w II wojnie macedońskiej w 196 roku w Koryncie Rzym

²⁸ Liv. XXXIX 22; s. 54–55; XL 53; Plin. *NH* III 131; Piso fr. 35 Peter; A.J. Toynbee, op. cit., II, s. 629; P.J. Brunt, *Italian Manpower*, s. 193; M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, s. 144; 146–147.

²⁹ Hannibal: Liv. XXXIV 60; Hazdrubal: Polib. XI fragm. 1–2; Liv. XXVII 38; 39; 46–50; XXXI 10 1; 11 2; App. *Hann.* 52 221–223; Magon: Nepos *Hann.* 1; Liv. XXVIII 46; App. *Lib.* 49; 59; *Hann.* 54; *Hisp.* 37; 151; A.J. Toynbee, op. cit., II, s. 267–268; S. Dyson, *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton 1985, s. 35; 97; M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, s. 86–92.

³⁰ Cic. *Prov. cons.* 13; Sallust. *Iugurth.* 114; Liv. *Per.* 63; 65; 67–68; Plut. *Mar.* 17–21; *Sull.* 4; App. *Celt.* 13–14; *Illir.* 4 10–11; *BC* XIII 29; Dion XXVII 94; Oros. XVI 21.

³¹ Liv. XXXIV 60; XXXIX 35 4; XLII 11; Strab. 7.4.3; A.M. Eckstein, *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 B.C.*, Oxford 2008, s. 84–85.

³² Plut. *Pomp.* 41; App. *Syr.* 7; *Mithr.* 109; Dion XXXVII 11; Iustin XXXI 3.

³³ Por. E. Flaig, *Zrutyalizowana polityka rzymska. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, Poznań 2013, s. 69–151; 182–233.

³⁴ *Terra Italia*: A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 184–186. Italia i jej granice u autorów antycznych: Polib. II 14–16; Strab. 4.6.1.(201); 5.1.1.(209)–5.1.2.(210); *CIL* V 7852; 7643; Pomp. Mela *De chor.* II 4 58–73; M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, s. 17–21; 28–31.

³⁵ A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 152–155; 159–160.

³⁶ M. Finley, *Empire in Graeco-Roman World*, „Greece & Rome” 1978, vol. 25, 1, s. 1–5; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 166.

³⁷ Polib. II 22; III 27; B.D. Hoyos, *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars, Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, band 50, Berlin–New York 1998. Niewątpliwie porozumienie to miało związek z obawami Rzymian, którzy spodziewali się wielkiej wojny z Celtami. Stała się ona faktem już rok później, w 225 roku, por. M. Piegdoń, *Galia Przedalpejska*, s. 83.

zadeklarował przyznanie wolności miastom greckim, które podlegały wcześniej władzy Filipa V. Dotyczyło to zarówno *poleis* w Grecji, jak i tych w Azji. Republika, zwyciężając Macedonię, zaczęła decydować o podporządkowanych wcześniej królestwu Antygonidów obszarach. W okresie poprzedzającym wybuch wojny syryjskiej z królem Antiochem III Wielkim w latach 191–188 legaci rzymscy postawili mu żądania rezygnacji z zaangażowania w sprawy greckie i z zainteresowania dawnymi posiadłościami Seleukosa I Nikatora w Tracji, wyznaczając władcy syryjskiemu jako strefę jego wpływów tereny na wschód od Bosforu (z wyłączeniem terenów należących do sprzymierzonych z Rzymem Pergamonu i Rodos), sobie pozostawiając „Europę” jako obszar działania³⁸.

Cechy, jakie powinno mieć antyczne państwo imperialne, zdefiniował już Moses Finley, który zaliczał do nich: ograniczenie swobody ludności podporządkowanej w relacjach z innymi państwami, polityczne ingerowanie w sprawy wewnętrzne, przymusową służbę wojskową, płacenie różnych form haraczu, konfiskatę ziemi i kolonizację oraz inne formy ekonomicznej podległości lub eksploatacji (takie jak kontrola mórz, dostarczanie towarów poniżej cen rynkowych itp.). Republika Rzymska spełniała wszystkie te warunki, można więc też zasadniczo traktować ją jako typowe państwo imperialne³⁹. Do wymienionych należy jeszcze doliczyć brak tolerancji dla innych państw, postrzeganych jako rzeczywisty lub potencjalny rywal, który mógł podważyć pozycję Rzymu jako hegemonu⁴⁰, oraz wyznaczanie przez Rzym „stref wpływów”.

BIBLIOGRAFIA

- Badian E., *Foreign Clientelae* 264–70, Oxford 1958.
 Bellen H., *Metus Gallicus – Metus Punicus. Zum Furchtmotive in der römischen Republik*, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Nr. 3, Wiesbaden-Stuttgart 1985.
 Bonfante L., *Etruscan Boundaries and Prophecy* [w:] *Structure and Meaning in Human Settlements*, eds. T. Atkin, J. Rykwert, Philadelphia 2005, s.152–163.
 Brunt P.A., *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.
 Brunt P.A., *Roman Imperial Themes*, Oxford 2001.
 Burton P.J., *Friendship and Empire. Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353–146 B.C.)*, Cambridge 2012.

³⁸ *Nota bene*, Antioch III nie pozostawał dłużny Rzymianom, stwierdzając, że skoro on nie interesuje się sprawami Italii, to niech Republika nie dyktuje mu, co ma robić na obszarach, które podlegają jego władzy lub do których rości sobie pretensje. Polib. XVIII 51 3–6; Liv. XXXIII 40 4–6; Iustin XXXIX 5–3; A.M. Eckstein, *Rome Enters the Greek East*, s. 311–312; 372–376; R.M. Errington, *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, Kraków 2010, s. 256–258.

³⁹ Zob. przyp. 36.

⁴⁰ P. Veyne, *Y a-t-il eu un impérialisme romaine?*, „MEFRA” 1975, vol. LXXXVII, s. 793–855; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 166.

- Carcopino J., *Les étapes de l'impérialisme Romain*, Paris 1961.
- Clavel-Lévêque M., *Pratiques impérialistes et implantations cadastrales*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” (Strasbourg) 1983, vol. 8, s. 185–252.
- Cornell T., *Rome and Latium to 390 B.C* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 243–308.
- Cornell T., *The recovery of Rome* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 309–350.
- Cornell T., *The Conquest of Italy* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 351–419.
- Cornell T., *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)*, London–New York 1995.
- Cornell T., *The End of the Roman Imperial Expansion* [w:] *War and Society in the Roman World*, eds. J. Rich, G. Shipley, London–New York 2002, s. 139–170.
- Crawford M., *Roman Republican Coinage*, vol. 1, Cambridge 1974.
- Dench E., *From Barbarians to New Men*, Oxford 1995.
- Dyson S., *The Creation of the Roman Frontier*, Princeton 1985.
- Edmondson J., *Instrumenta Imperii: Law and Imperialism in Republican Rome* [w:] *Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World*, B. Halpern, D.W. Hobson, Sheffield 1993, s. 156–192.
- Eckstein A.M., *Conceptualizing Roman Imperial Expansion under the Republic: An Introduction* [w:] *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Oxford 2006, s. 567–589.
- Eckstein A.M., *Rome Enters the Greek East. From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–170 B.C.*, Oxford 2008.
- Erdkamp P., *Polibius and Livy on the Allies in the Roman Army* [w:] *The Impact of the Roman Army (200 BC–AD 476)*, L. de Blois, E. Lo Casio, vol. 6, Leiden–Boston 2007, s. 47–74.
- Errington R.M., *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, Kraków 2010.
- Finley M., *Empire in Graeco-Roman World*, „Greece & Rome” (Cambridge) 1978, vol. 25, 1, s. 1–5.
- Flaig E., *Zrytualizowana polityka rzymska. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, Poznań 2013.
- Franke P.R., *Pyrrhus* [w:] *CAH*, vol. 7, part 2, Cambridge 1989, s. 456–489.
- Gruen E., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. 1, Berkeley 1984.
- Gruen E., *Culture and National Identity in Republican Rome*, London 1993.
- Gruen E., *Studies in Greek Culture and Roman Policy*, Berkeley–Los Angeles–London 1996.
- Harris W.V., *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford 1971.
- Harris W.V., *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.*, Oxford 1992.
- Hermion E., *Concept de pouvoir et concept d'empire à l'époque républicaine à Rome: pour une analyse linguistique et historique*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques” 1983 (Strasbourg), vol. 8, s. 175–184.
- Hoyos B.D., *The Roman-Punic pact of 279 B.C.: Its Problems and its Purpose*, „Historia” (Wiesbaden) 1976, band XXXIII, s. 402–440.
- Hoyos B.D., *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars, Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*, band 50, Berlin–New York 1998.
- Jaczynowska M., *Narodziny i rozwój imperializmu rzymskiego*, Poznań 1996.
- Lazenby J.F., *Pierwsza wojna punicka*, tłum. T. Ładoń, Oświęcim 2012.

- Maciejowski M., *Rzymski podbój Hiszpanii (218–178 przed Chr.) Aspekty polityczne, militarne i społeczne*, Zasole 2012.
- MacMullen R., *The Earliest Romans. A Character Sketch*, Ann Arbor 2011.
- Mitchell R.E., *Roman-Carthaginian Treaties: 306 and 279/8 B.C.*, „Historia” 1971, band XX, (Wiesbaden), s. 633–655.
- Nicolet C., *L'Empire romain: espace, temps et politique*, „KTEMA. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques”, (Strasbourg) 1983, vol. 8, s. 163–173.
- Oakley S., *The Roman conquest of Italy [w:] War and Society in the Roman World*, eds. J. Rich, G. Shipley, London–New York 2002, s. 9–37.
- Piegoń M., *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Kraków 2009.
- Piegoń M., *Some Remarks on War Rituals in Archaic Italy and Rome and the Beginnings of the Roman Imperialism*, „Religion and Policy in the Ancient World. Electrum” 2014, vol. XXI, s. 87–97.
- Popławski M.S., *Bellum Romanum. Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 2011.
- Rich J., *Fear, Greed and Glory: the Causes of Roman War-making in the Middle Republic [w:] JWar and Society in the Roman World*, eds. Rich, G. Shipley, London–New York, s. 44–68.
- Richardson J.S., *The Administration of the Empire [w:] CAH*, vol. 9, Cambridge 1994, s. 564–599.
- Richardson J.S., *The Language of Empire. Rome and Idea of Empire from the 3rd Century BC to the 2nd Century BC*, Cambridge 2008.
- Richardson J.S., *Fines provinciae [w:] Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*, eds. O. Heckster, T. Kaizer, Leiden–Boston 2011, s. 1–11.
- Salmon E.T., *Samnium and the Samnites*, Cambridge 1965.
- Scardigli B., *Early Relations between Rome and Carthage [w:] A Companion to Punic Wars*, ed. B.D. Hoyos, Oxford 2011, s. 28–38.
- Sherwin-White A.N., *The Roman Citizenship*, Oxford 1973.
- Suder W., „Census populi”. *Demografia starożytnego Rzymu*, „Historia” 2003, t. CLX.
- Szczygieł S., Marek Porcjusz Katon – rzymski tradycjonalista czy polityk realista, Warszawa 2011.
- Tarwacka A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012.
- Toynbee A.J., *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. 1, London 1965.
- Veyne P., *Y a-t-il eu un impérialisme romaine?*, „MEFRA” 1975, vol. LXXXVII, s. 793–855.
- Yakobson A., *Public Opinion, Foreign Policy and 'Just War' in the Late Republic [w:] Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, ed. C. Eilers, Leiden–Boston 2009, s. 45–72.
- Yarrow L.M., *Historiography at the End of the Republic*, Oxford 2006.
- Ziółkowski A., *Podbój Italii przez Rzym: motywy i mechanizmy [w:] Starożytny Rzym we współczesnych badaniach*, red. J. Wolski, A. Kunisz, Kraków 1994, s. 77–78.
- A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004.